काविदानन्दः

(संस्कृत काव्य)

लघुग्रन्थरत्नप्रभावलिः—१६

कोविदानन्दः

आशाधरभट्टविरचितः

स्वोपज्ञकादम्बिनीव्याख्यायुतः

सम्पादकः
श्रीकालिकाप्रसादशुक्लः, व्याकरणाचार्यः, एम० ए०,
वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
वाराणसी ।

सारस्वती सुषमा

फाल्गुनपूर्णिमा, संवत् २०१८

किञ्चित् प्रास्ताविकम्

सन्दर्भेऽस्मिन् विविच्यमानो वृत्त्याख्यो विषयो यद्यपि काव्यप्रकाशरसगङ्गाधरसाहित्य-दर्पणाद्यलङ्काराकरग्रन्थेषु शब्दशक्तिप्रकाशिकाशक्तिवादन्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यादिन्यायप्रौढग्रन्थेषु मञ्जूषादिव्याकरणविशिष्टग्रन्थेषु च महता आडम्बरेण प्रतिपादितो दृश्यते, तथाप्यानुषङ्गिकत्वादस्य गौणत्वादलङ्कारादेश्च प्रधानत्वान्न तथा समीक्षितोऽयं विषयो यथाऽपेक्ष्यमाण आसीत्। वृत्तेः स्वरूपविषये लक्षणविषये चापाततो विचारसन्तोषभाजः 'सुपूरो मूषकाञ्जलिः' इतिन्यायात् संपादयन्तु मनाक् संतोषमुपरितनेभ्य आकरग्रन्थेभ्यः, परं तत्त्वतलावगाहनपराणां जिज्ञासूनां तु नैवाकाङ्क्षा शान्तिमेति टीकाप्रटीकाविलोकनेनापि।

प्राधान्येन वृत्तिविवेचनाय मुकुलभट्टेन 'अभिधावृत्तिमातृका' ग्रथिता, किन्तु विचारस्यातीव संकीर्णत्वात्, वैज्ञानिकदृष्टिशून्यत्वात्, एकदेशित्वाच्च न प्रमोदं प्राप्नुवन्ति पण्डितास्तत्र। श्रीमदप्पयदीक्षितविहितं संपूर्णं वृत्तिवार्त्तिकं तु लब्धुं नाद्यापि संस्कृतसाहित्यं सौभाग्यशालि समजनीति कस्य मेधाविनस्तिरोहितमस्ति। यद्युपालप्स्यत तत्तदाऽवश्यं संस्कृतसाहित्यमत्र विषय उपाकरिष्यतेत्यलमलब्धस्य लाभचिन्तया। वाग्देवतावतारस्य मम्मटस्य शब्दव्यापारविचारः काव्यप्रकाशवर्णितवृत्तेः संक्षिप्तोंऽशो नितरामपर्याप्तो वृत्तिज्ञानाय सुधियामपि। वाराणसेयसंस्कृत-विश्वविद्यालयसरस्वतीभवनपुस्तकालये हस्तलेखरूपेण सुरक्षिता मौनिश्रीकृष्णभट्टविरचिता वृत्तिदीपिका कामं सचेतसां चेतसश्चमत्कृतिं जनयति। तत्र शास्त्रीयपद्धत्या विवृता वृत्तिः सुमनसां मनांस्यावर्जयति।

कोविदानन्देऽस्मिन् कोविदानन्दनामके ग्रन्थे शक्तेः, लक्षणायाः, व्यञ्जनायाश्च क्रमेण प्रकरणत्रये निरूपणं वर्तते। नितान्तं गभीरस्याप्यस्य वृत्त्याख्यशास्त्रीयविषयस्य सरलसरलया मर्मस्पर्शिन्या भारत्या प्ररूपणं दृश्यते। तार्किकाः खलु दुर्भेदान् भाषाप्राकारान् निर्माय विषयतोऽपि भाषां गहनीचक्रुर्येन विद्यार्थिनो भाषापङ्क एव निमग्ना गाव इवावसीदन्तः प्रतिपाद्यं विषयं यथायथं समवगन्तुं न पारयन्ति। अत्र च प्रसङ्गतो नैयायिकादीनां मतानि सम्यक् समालोचितानि सन्ति। ग्रन्थपर्यालोचनेनालङ्कारिकसिद्धान्ते प्रबन्धकर्तुः पक्षपातः प्रतीयते। ग्रन्थस्यास्य स्वयं ग्रन्थकृता कादम्बिनीनाम्नीं टीकां विरचय्य कुत्रचिन्निगूढः कश्चन विशिष्टो विषयः प्रकाशितः।

मन्ये, कारिकावलीं मुक्तावलीं च विदधतो विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यस्य यशोऽभिलषितं भवेद् ग्रन्थकृता। संग्रहात्मकोऽप्ययं ग्रन्थो लक्षणाप्रयोजकसम्बन्धादिनिरूपणेन वैशिष्ट्येन तत्तद्-

ग्रन्थापेक्षया किमपि स्वकं महत्त्वमुपादेयत्वं च पृथक् व्यवस्थापयतीति निर्विवादम् । अत्रोद्धृतानि तत्तच्छास्त्रविषयकाण्युदाहरणानि श्रीमदाशाधरभट्टस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वं साधयन्तीति निभालयन्तु समाहितात्मानः सुधियः । वृत्तिविषये यावद् यच्चापेक्षितं वस्तु भवेत् तत् सर्वं शास्त्रीयशैल्या सरलसुबोधरीत्या च वर्णितं केनापि गुणैकपक्षपातिना विदुषा विलोकयितुं शक्येत ?

व्यञ्जनाविषये शाब्दिकमतसमीक्षा

यथैक एव स्वरो ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रिविधो भवति, तथा शक्तिरेव शब्दवृत्तिरभिधा-लक्षणाव्यञ्जनाभेदेन त्रिविधा भवति । वृत्तीनां भेदे गौरवमस्ति । तथा हि—

शाब्दिकैः सा स्मृतैकैव त्रिविधापि स्वरादिवत् ।
अभिधा लक्षणा व्यक्तिरित्याख्यात्रितयं मतम् ॥

(कोविदानन्दे, पृ. १२, श्लो० ४२)

त्रिविधा वृत्तिरेकैव वैलक्षण्येऽपि वस्तुतः ।
इत्याहुः शाब्दिकास्तेषां भिन्नत्वे गौरवाद्द्वयम् ॥

(कोविदानन्दे, पृ० २७, श्लो० १९)

"अत्र वैयाकरणाः—शक्तिरेव शब्दवृत्तिः, तस्याश्च प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां शक्तिलक्षणा-व्यपदेशः । व्यञ्जना तु तत्रान्तर्भवति दीर्घव्यापारादिति" (त्रिवेणिका, पृ० ३६-३७)। एवञ्च शाब्दिका व्यञ्जनावृत्तिं नाभ्युपगच्छन्तीति वैयाकरणमतमभ्यूह्य प्रत्याख्यातमाशाधरभट्टेनात्र निबन्धे त्रिवेणिकायाञ्च ।

तस्यायं भावः स्याद् यत् भाष्यादिप्राचीनतमेष्वाकरग्रन्थेषु क्वचिदपि व्यञ्जनाविषयको विशिष्टो विचारो नोपलभ्यते । टीकादिग्रन्थेषु च "वृत्तिश्च शक्तिलक्षणाऽन्यतररूपा" (मनो० श० टिप्पणम् , पृ. २५ पा० सू० १।२।४५) इत्येव लिखितम् , न तु व्यञ्जनाभिप्रायेण 'अन्यतमरूपा' इति । लक्ष्यार्थस्य माणवकादेर्नियतोपस्थिकत्वाभावेन सिंहादिपदरूपप्रातिपदिकार्थत्वाभावशङ्कां मनसि निधाय "अन्वयानुपपत्तिपूर्विका लक्षणा पदे एव" (लघुशब्देन्दुशे० पा. सू. २।३।४६ पृ० ५१९) इत्येव शेखरकारेणोक्तम् , न तु व्यञ्जनास्थलेऽपि शङ्कासमाधाने कृते । व्यञ्जनास्वीकारे तु तत्रापि नियतोपस्थितिकत्वाभावे तयोरुद्भावनमवश्यं तेन कर्त्तव्यमासीत् । यद्यपि स्फोटवादे ये श्रद्दधते, तैरवश्यं व्यञ्जनाऽङ्गीकर्त्तव्या ; अन्यथा सकलशाब्दिकाभिमता तस्य व्यङ्ग्यता नैव सिद्धा भवेत् । अत एव नागेशभट्टेन व्यञ्जनास्वरूपं प्रदर्श्योक्तम्—"अत एव निपातानां द्योतकत्वं स्फोटस्य व्यङ्ग्यता च हर्यादिभिरुक्ता । द्योतकत्वञ्च क्वचित् समभिव्याहृतपदीयशक्तिव्यञ्जकत्व-मिति वैयाकरणानामपि तत्स्वीकार आवश्यकः ।" (वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा, पृ० १३३)इति,

तथापि तार्किकेषु शाश्वतिकविरोधानां शाब्दिकानां तार्किकमतप्रत्याख्यानमात्रफलो व्यञ्जनासमर्थन प्रयासः स भवेत्। अन्यथा लक्षणायाः प्रत्याख्याने—"जघन्यवृत्तिकल्पनाया अन्याय्यत्वात्, वृत्तिद्वयावच्छेदकद्वयकल्पने गौरवात्; सति तात्पर्ये 'सर्वे सर्वार्थवाचकाः' इति भाष्याल्लक्षणाया अभावाच्च" (परमलघुमञ्जूषा, लक्षणानिरूपणम्, पृ० ६२) इत्यादयो यावन्तो हेतवो नागेशेन प्रदर्शितास्ते सर्वेऽपि व्यञ्जनां कथं न विरुन्ध्युः। व्यञ्जनया यावानर्थो व्यङ्ग्यो भवति तावान् सर्वोऽप्यप्रसिद्धशक्त्या व्यक्तो भविष्यति। आलङ्कारिकाणां मते सहृदयैरेव व्यङ्ग्योऽर्थोऽवगम्यते, तादृश एवार्थोऽप्रसिद्धशक्त्या तैर्भोत्स्यते, किं व्यञ्जनया ? तथा चोक्तं नागेशेन—"शक्तिर्द्विधा—प्रसिद्धाऽप्रसिद्धा च। आमन्दबुद्धिवेद्यात्वं प्रसिद्धात्वम्, सहृदयहृदयमात्रवेद्यात्वमप्रसिद्धात्वम्। तत्र गङ्गादिपदानां प्रवाहादौ प्रसिद्धा शक्तिः, तीरादौ चाप्रसिद्धेति किमनुपपन्नम्। ननु सर्वे सर्वार्थवाचका इति चेद् ब्रूषे, तर्हि घटपदात् पटप्रत्ययः किन्न स्यादिति चेत्! न, सति तात्पर्य इत्युक्तत्वात्तात्पर्याभावादिति गृहाण। तात्पर्यं चात्रैश्वरं देवतामहर्षिलोकवृद्धपरम्परातोऽस्मदादिभिर्लब्धमिति सर्वं सुस्थम्" (परमल० म० ल० नि० पृ० ६३)। एवञ्च यथा लक्षणास्थले तात्पर्यवशाद् अप्रसिद्धया शक्त्येष्टार्थस्य लाभस्तथा व्यञ्जनास्थलेऽपि वक्त्रादिवैशिष्ट्यसहकारेणाप्रसिद्धशक्त्यैवेष्टार्थलाभो भविष्यति, किं व्यञ्जनया ? यदि हर्यादीनां निपातानां द्योतकत्वस्वीकारात्, स्फोटस्य व्यङ्ग्यत्वस्वीकाराच्च शाब्दिकैर्द्योतकतारूपा व्यञ्जना स्वीक्रियेत, तर्हि प्रादीनां द्योतकत्वाङ्गीकारान्नैयायिकैरपि सा स्वीकर्तव्या भवेत्, न च तैः स्वीक्रियते। यद्यन्यदेव व्यञ्जकत्वं तेषां तर्हि शाब्दिकानामपि तद् भवतु। एवञ्च शाब्दिकानां व्यञ्जनायामनास्था प्रतीयते। अत्रत्यं रहस्यं मत्सरशून्यैः शाब्दिकशार्दूलैर्निश्चेतव्यम्।

श्रीमदाशाधरभट्टस्य जीवनादीतिवृत्तं तत्कृतानां विभिन्नविषयकाणां ग्रन्थानां वैशिष्ट्यं शक्तिलक्षणाव्यञ्जनानां तत्तच्छास्त्रकाराभिमतस्वरूपस्य निबन्धरूपेणैकत्र संकलनं च मयका संपादितायाः १९५७ तमे खिस्ताब्दे वाराणसेयभारतीयसाहित्यविद्यालयप्रकाशितायाः श्रीमदाशाधरभट्टकृतत्रिवेणिकायाः सम्पादकलिखितायां भूमिकायां द्रष्टव्यमत्र पिष्टपेषणं नापेक्ष्यते।

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
अनुसन्धानसंस्थानम्,
सन् १९६३, जनवरी

कालिकाप्रसादशुक्लः।

कोविदानन्दविषयानुक्रमणिका

अथाभिधानिरूपणम्

अथ लक्षणानिरूपणम्

अथ व्यञ्जनानिरूपणम्

कोविदानन्दः

आ शा ध र भ ट्ट वि र चि तः

स्वोपज्ञकादम्बिनीव्याख्यायुतः

अथाभिधानिरूपणम्

त्रिनयनलसत्पञ्चास्यश्रीः षडाननन्दनः ।
सततमहिमा सप्तर्ष्याद्यैः कृतस्तुतितोषितः ॥
जयति जगतां व्याकुर्वाणोऽजयाकृतिनामनी ।
पुनरपिदधत् कण्ठेकालः स कालकलोज्झितः ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः । श्रीहरिकृष्णाय नमः ।

प्रणम्य शङ्करं साम्बं कोविदानन्दनामकम् ।
ग्रन्थं व्याख्यामि सङ्क्षेपात् स्वकृतं बोधसिद्धये ॥

अथाभिधानिरूपणम्

अथात्र शब्दव्यापारसंशयनिवृत्तिकामैः शिष्यैः प्रेरित आशाधरभट्टनामा कविः सङ्क्षिप्तं युक्तियुक्तं कोविदानन्दाख्यं ग्रन्थं कुर्वन् शिवोत्कर्षरूपं मङ्गलमाचरति—त्रिनयनेति । त्रिभिस्त्रिभिर्नयनैर्लसन् त्रिनयनलसन्, 'तद्धित०' [२-१-५१] इत्यादिना द्विगुगर्भस्तत्पुरुषः । त्रिशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वम् । अजया = मायया जगतामाकृतिनामनी व्याकुर्वाणः प्रकटीकुर्वाणः, पुनश्च अपिदधत् संहरन्नित्यर्थः । कण्ठेकालः = शिवः, 'हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्' [६-३-९] इत्यलुक् । जयति = सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति वस्तुनिर्देशात्मकं मङ्गलमेतत् । तं प्रणतोऽस्मि, स मे प्रसीदत्विति नमस्काराशीर्वादावपि व्यज्येते । शेषं सुगमम् ॥१॥

प्राचां वाचां विचारेण शब्दव्यापारनिर्णयम् ।
करोमि कोविदानन्दं लक्ष्यलक्षणलक्षितम् ॥२॥
प्रमाणत्वेन शब्दानां करणत्वं शरादिवत् ।
तेन व्यापारयुक्तत्वं नियतं स्वार्थसाधने ॥३॥
शास्त्रादेर्ज्ञातसंकेता लक्ष्यलक्षाः शरा इव ।
सद्योऽर्थकारिणः शब्दास्तेन तस्यापि हेतुता ॥४॥
व्यापारादतिरिक्तोऽयं संकेतो वाच्यगोचरः ।
योग्यताजनको बाणे लक्ष्यसम्मुखता यथा ॥५॥
ज्ञातस्यैवोपयोगित्वमर्थे तस्यान्यथा तु न ।
लक्ष्येऽवधारितस्यैव सम्मुखत्वस्य भेदने ॥६॥

प्राचामिति । प्राचाम् = वृत्तिवार्त्तिककारादीनाम् । लक्ष्यलक्षणलक्षितम्, लक्ष्याणि = उदाहरणानि, लक्षणानि = स्वरूपकथनानि, तैर्लक्षितं संयुक्तमित्यर्थः ॥२॥

प्रमाणत्वेनेति । शब्दानां प्रमाणत्वेन चक्षुरादिवद् ज्ञानसाधनत्वेन, यथार्थज्ञानं प्रमा तस्याः करणं प्रमाणमिति लक्षणात् । करणत्वं व्यापारवदसाधारणकारणत्वम् । अस्तीति शेषः । तेन स्वार्थसाधने भिदादिषु शरादीनामिव व्यापारयुक्तत्वं नियतमेव । अन्यथा शाब्दबोधासंभव इति भावः । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणञ्च हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च ॥३॥

शास्त्रादेरिति । लक्ष्यं लक्षयन्तीति लक्ष्यलक्षाः सम्मुखीना इत्यर्थः । सद्योऽर्थकारिणो बोधनकारिणो भेदनकारिणश्च । तेन तस्यापि संकेतज्ञानस्यापि शाब्दबोधे शरसम्मुखीकरणस्य लक्ष्यभेद इव हेतुताऽस्ति । अपिशब्दाद् व्यापारस्य ॥४॥

व्यापारादिति । वाच्यगोचरः शक्यार्थविषयः शब्दनिष्ठ इति शेषः । अतिरिक्तो भिन्न एवाभेदे मानाभावादिति भावः । योग्यताजनकः सहकारिकारणमित्यर्थः ॥५॥

ज्ञातस्यैवेति । अर्थे = अर्थबोधनेऽवधारितस्य निश्चितस्य बाणनिष्ठस्येति शेषः । लक्ष्ये लक्ष्यविषये ॥६॥

संकेतमेव शब्दस्य व्यापारं तार्किका विदुः ।
अज्ञातस्योपयोगित्वं[1] न कथं बाणवेगवत् ॥७॥
एकेनानेकसाध्योऽर्थो लाघवाद्यदि साध्यते ।
स्त्रीपुंसयोरन्यतरल्लाघवाच्छिशुकृन्न किम् ॥८॥
अयमर्थ इतश्शब्दाद्वेद्य इच्छेदृशी तु या ।
प्रवर्तकोपदिष्टा सा संकेत इति भण्यते ॥९॥
स ईश्वरकृतः साधौ शब्दे शास्त्रं तु शास्ति तम् ।
असाधौ व्यवहारादेः संवेद्यः स सुधीकृतः ॥१०॥
लाघवादेकमात्रेण बोधोऽर्थस्य मतस्तु यैः ।
तन्मते दोष एव स्याल्लाघवं विफलं यतः ॥११॥
संकेतग्रहणे हेतून् शृणूदाहरणैः सह ।
प्रायो व्याकरणं कोशो निरुक्तं मुनिवागपि ॥१२॥

संकेतमेवेति । ईश्वरेच्छाविशेषः संकेतः, स एव शब्दव्यापार इति तार्किकाः । तन्मते दूषणमाह—व्यापारस्य ज्ञातस्यैवोपयोगित्वमिति नियमो नास्ति, प्रत्यक्षेणोपलम्भादिति भावः ॥७॥

संकेतव्यापारयोरभेदाङ्गीकारे लाघवं तच्च गुण इत्याशङ्क्य सफलं गौरवमपि गुण एव ततः स्वीकर्तव्यमित्याह—एकेनेति । अन्यतरदेकं शिशुकृत् शिशुजनकं किं न स्यात् । तोकं न जनयेत् । कथमिति पाठः साधीयान्, यतो विवाहादिगौरवपरिहारादिति भावः ॥८॥

संकेतलक्षणमाह—अयमिति । प्रवर्तकोपदिष्टेति प्रवर्तकग्रहणादाधुनिकेषु नाव्याप्तिः । उपदिष्टा इच्छा संकेतः, अथवा इच्छापूर्वक उपदेशः संकेत इति पक्षद्वयं सिद्ध्यति ॥९॥

संकेतद्वैविध्यमाह—स इति । साधौ = संस्कृते शब्दे ईश्वरकृतः, असाधौ = प्राकृते सुधीकृतः, आधुनिकविद्वत्कृत इत्यर्थः ॥१०॥

लाघवादिति । एकमात्रेण संकेतमात्रेण विफलमर्थासाधकमित्यर्थः ॥११॥

ज्ञातस्यैव संकेतस्योपयोग इत्युक्तं तत्रोपायानाह—संकेतेति । संकेतग्रहणे संकेतज्ञाने, प्राय

---

१. 'अज्ञातोऽप्युपयोगी तम्' इति मातृकापाठः ।

व्याख्यानं वाक्यशेषश्च प्रसिद्धार्थस्य सन्निधिः ।
उपमानप्रमाणं च व्यवहारश्च तद्विदाम् ॥१३॥
अमिश्रिता मिश्रिताश्च संकेतग्रहहेतवः ।
दर्शिताः साधुशब्दानामसाधूनां च केचन ॥१४॥
पार्वत्यम्बा तथा चोमा तथा दिक्करवासिनी ।
साम्बः सोमो भवो मुञ्जकेशः शूली यथाक्रमम् ॥१५॥

इत्यनेन मुख्यत्वं सूचितम् । निरुक्तं यास्काचार्यकृतं शास्त्रम्, मुनिवाक् = व्यासादिवचनम्, गोबलीवर्दन्यायेन पृथङ् निर्देशः ॥१२॥

व्याख्यानमिति । व्याख्यानम् = पर्यायादि, वाक्यशेषः = पौर्वापर्यम्, यदाहुः—'पौर्वापर्यपरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम्' इति ॥१३॥

अमिश्रिता[1] इति । असाधूनां प्राकृतादीनां केचन व्यवहारादयः ॥१४॥

एषामुदाहरणान्याह—पार्वतीति । पार्वतीशब्देऽपत्यार्थप्रत्ययविधायकं व्याकरणम् । अम्बाशब्दस्य रूढत्वात् कोशः । उमाशब्दे उशब्दस्य सम्बोधनार्थकस्य माशब्दस्य निषेधार्थस्य च संयोगे व्युत्पत्त्यभावेऽपि 'अक्षरसाम्यान्निर्वचनं ब्रूयात्' इति निरुक्तवचनम् । तथा च कुमारसम्भवे—

'उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम' [१,२६]

मेनकावाक्यगतोकार[2]मकाराकाराणामक्षराणां देवीनामगतानां तेषामभिन्नरूपत्वादक्षरसाम्यहेतुकोऽयं संकेतः । तद्बोधकञ्च निरुक्तवचनम् । एवम्—

स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया ।
कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥

इत्यादिष्वपि स्वयमूह्यम् ।

दिक्करवासिनीति । अत्र शम्भुवाचकदिक्करशब्दः कोशादिष्वदृष्टचर इति ।

दिक्करस्तरुणः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ।
तस्मिन् यदूषिता देवी तस्माद् दिक्करवासिनी ॥ [अ० ८२]

---

१. अमिश्रितेति पाठो मातृकायाम् ।

२. मेनकावाक्यगत उकारमकाराणाम्–मा० पाठः

बहुष्वर्थेषु संकेतो हर्यादेरस्ति यद्यपि ।
तथाप्येकत्र भजते व्यापारस्य सहायताम् ॥१६॥
सकृत्प्रयुक्तः शब्दोऽसौ सकृदेकार्थसाधकः ।
बाणवल्लक्ष्यभेदे तु प्रयोगं पुनरर्हति ॥१७॥
एकोऽर्थः प्रकृतश्लेषे विकल्पादपरेऽपि च ।
अन्योऽर्थ उभयश्लेषे व्यापारबलतः क्वचित् ॥१८॥
अजो जयति कञ्जास्य इत्यत्रार्थौ विकल्पितौ ।
साध्योऽजः सोमनिरतैरन्यत्रार्थो बलात् कृतः ॥१९॥

इति कालिकापुराणे मुनिवाग् व्यासवचनम् । एवं विखरशब्दस्य बुद्धिवाचकत्वे श्मशानशब्दस्य शुशु(सुषु)म्णावाचकत्वे च मुनिवाक् संकेतग्राहिकेति बोध्यम् । अन्यान्युदाहरणानि स्वयमूह्यानि ।

अम्बया सहितः शिवः कृष्णपुत्रो वा व्याख्यानान्निश्चीयते । सोमशब्दस्य सोमयाजी ब्राह्मणोऽयमित्यादौ भक्तिमार्गपौर्वापर्ये सोमशब्दः शिववाचकः, कर्ममार्गपौर्वापर्ये तु यज्ञविशेषवाचक इति । 'भवो भवतु भव्याय' [मु० म० १] इत्यादौ 'भवः शर्वो रुद्रः' इत्यादौ च भवशब्दः शब्दान्तरसान्निध्याच्छिववाचको न तु संसारवाचक इति । मुञ्जकेश इति । मुञ्जा इव केशा यस्येति व्युत्पत्त्योपमानप्रमाणेन पिशङ्गकेशत्वेन जटाधरत्वं निश्चीयते ।

शूलीति । अन्येषां शूलधरत्वेऽपि शूलिशब्देन शिव एव व्यवह्रियते । तेन शूली सेव्य इत्यत्र वृक्षविशेषः शूलरोगी शूलायुधपुरुषो वा न प्रतीयते ॥१५॥

बहुष्विति । एकत्रेति । युगपद् बहुबोधासम्भवादिति भावः ॥१६॥

अत्र हेतुमाह—सकृदिति । अर्थस्य साधको बोधकः, बाणपक्षे विदारणादिकारकः, लक्ष्यभेदे लक्ष्यान्तरेऽर्थान्तरे च साध्य इति शेषः ॥१७॥

श्लेषालङ्कारे बह्वर्थप्रसिद्धिं निराकरोति—एक इति । अपरेऽप्रकृतश्लेषेऽपि एकोऽर्थो न त्वनेक इत्यर्थः । तत्र हेतुर्विकल्पादिति । उभयश्लेषे त्वन्योऽर्थः क्वचिद् ग्रन्थे व्यापारबलतः शक्तिबलादेव स्वीकृतः । व्यञ्जनाबलादित्यन्ये ॥१८॥

उदाहरणमाह—अज इति । अत्राजशब्दे हरिहरयोर्विकल्पात् प्रकृतश्लेषः । कञ्जशब्दे

अनेकलक्ष्यभेदोऽपि बाणादौ सम्भवेत् क्वचित् ।
वेगेनैकेन शब्दोऽपि नानार्थो युज्यते तथा ॥२०॥
नानार्थशब्दसंकेतं प्रकृते स्मारयन्ति ये ।
तद्वशात् प्रकृतेऽर्थे तु व्यापारोऽपि नियम्यते ॥२१॥
संकेतस्मारकानाहुर्लिङ्गं प्रकरणं फलम् ।
व्यक्तिं प्रसिद्धसान्निध्यमार्हन्तीं च समर्थताम् ॥२२॥
देशं कालञ्च चेष्टाञ्च साहचर्यं विरुद्धताम् ।
संयुक्तत्वं वियुक्तत्वं स्वरादींश्च यथायथम् ॥२३॥
देवस्त्रिनेत्रो जयति शूली जयति मुक्तिदः[1] ।
स्थाणुं भजस्व विद्यायै शिवो वन्द्यो जटी कधृक् ॥२४॥

चोपमानभूतयोश्चन्द्रपद्मयोर्विकल्पादप्रकृतश्लेषः । सोमनिरतैः सोमवारव्रतनिरतैरजः शिवः साध्यः, यज्ञनिरतैरजश्छागः साध्य इत्यप्रकृतोऽर्थः शक्त्या व्यञ्जनया वा प्रतीयते । 'अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते' इति विश्वः ॥१९॥

उभयश्लेषे युक्तिमाह—अनेकेति । अनया युक्त्या शक्त्यैव प्रकृताप्रकृतश्लेषसम्भव इति भावः । व्यञ्जनया तु निर्विवाद[2] एव ॥२०॥

एकार्थशक्तिग्राहकाणि प्राग् दर्शितानि । इदानीमनेकार्थशब्दस्यैकस्मिन्नर्थे नियन्त्रणहेतुमाह—नानार्थेति । प्रकृते स्मारयन्ति नियच्छन्तीत्यर्थः । न केवलं संकेत एव एकार्थविषयो व्यापारोऽपि तथैवेत्याह—तद्वशादिति ॥२१॥

संकेतेति । आर्हन्तीमौचितीम् ॥२२॥

देशमिति । यथायथं यथार्हम् ॥२३॥

देव इति । देवशब्दस्यानेकार्थस्य नेत्रत्रयरूपं लिङ्गं शिवे शक्तिनियामकम् । अत्र लिङ्गशब्देनासाधारणं चिह्नमुच्यते । न तु पुंस्त्वादिकम् । शूलीत्यस्यानेकार्थस्य मुक्तिदत्वं शिवे

---

१. 'मुक्तिदः' इत्यत्र हे मुने ! इति वा पाठ इति मातृकास्थिता टिप्पणी ।

२. विनिर्वाद एव–मा० पा० ।

पूजितो जयति स्थाणुः स्थाणुर्जयति सर्वगः ।
स्थाणुर्जयति कैलासे कल्पान्ते स्थाणुरेककः ॥२५॥
इदं लिङ्गं महेशस्य साम्बः स्थाणुर्यदाश्रितः ।
सेव्यः स्मररिपुः स्थाणुः स्थाणुर्गङ्गाधरोऽवतु ॥२६॥
अशूलो ध्यानगः स्थाणुर्जयत्यसुरसूदनः ।
संयुक्तत्वे पृथक्त्वे च स्वयमूह्यं यथायथम् ॥२७॥

शक्तिनियामकम् । मुमुक्षुवाक्यमेतत् । तेन मुक्तिदानप्रकरणे पठितमिति बोध्यम् । हे मुने ! इति पाठे तु मुनिसम्बोधनात् मुक्तिप्रकरणं ज्ञेयम् ।

स्थाणुशब्दस्यानेकार्थस्य भक्तविद्याकरणरूपं प्रयोजनं शिवे शक्तिं नियमयति । भवशब्दस्यानेकार्थस्य पुंस्त्वनिर्देशः शिवे शक्तिं नियमयति । भवानीशब्दप्रयोगश्चेत् स्त्रीत्वं शिवायाम्, कं जलं धरति धारयतीति (वा) कधृग् गङ्गाधरः । अत्र जटिशब्दस्य प्रसिद्धार्थसन्निधिः शिवे शक्तिं नियमयति, मेघादौ जटित्वासम्भवात् ॥२४॥

पूजित इति । पूजायोग्यत्वं सर्वोत्कर्षश्च शिवे शक्तिं नियमयति । सर्वग इति । सर्वव्यापनसामर्थ्यं शिवे शक्तिं नियमयति । कैलासे इत्यत्र देशः, कल्पान्ते इत्यत्र कालश्चेति । एक एव एककः, स्वार्थे कन् ॥२५॥

इदमिति । प्रत्यक्षवाचिनेदंशब्देन हस्तचेष्टया निर्देशाद् गम्यते । तेनानेकार्थस्य लिङ्गशब्दस्य शिवमूर्तिविषये शक्तिर्नियम्यते । साम्ब इति अम्बासाहचर्यात् स्थाणुशब्दस्य शिवे । स्मररिपुरिति । अत्र स्मरविरोधित्वेन स्थाणुशब्दस्य शिवे, गङ्गाधर इत्यत्र गङ्गासंयुक्तत्वेन स्थाणुशब्दस्य शिवे ॥२६॥

अशूल इति । ध्यानगो ध्यानस्थ इत्यर्थः । अशूलः शूलविमुक्तस्तेन स्थाणुशब्दस्य शिवे शक्तिः, असुरसूदन इत्यत्र इन्द्रशत्रुवत्तत्पुरुषस्वरेण शम्भौ शक्तिर्नियम्यते । वस्तुतस्तु काव्यमार्गे स्वरो

१. संयुक्तत्वे इति । "शूलिविष्णू विमुक्तिदौ" इत्यत्र मुक्तिप्रदानसामर्थ्याद् विष्णुसान्निध्याच्च शूलिशब्दस्य शिवे समर्थता प्रसिद्धार्थसंन्निधिश्च शक्तिनियामकौ ।

संकेतस्तु प्रतिव्यक्ति दुर्ज्ञेय इति हेतुभिः ।
जात्या गुणेन क्रियया सुबोधः संज्ञया तु सः ॥२८॥

सामान्यं जातिरित्युक्तं गुणः शुक्लादिको मतः ।
क्रियोक्ता चलनादिश्च संज्ञा चाकृतिरेकिका ॥२९॥

अनुविद्धः शाब्दबोधे शब्दो यादृच्छिकोऽथवा ।
डित्थादिव्यक्तिरथवा बाधाभावादुपेयताम् ॥३०॥

व्यक्तिष्वेव तु संकेतो जात्याद्यास्तदुपाधयः ।
न तु तेष्वेव संकेतः क्रियार्थानुपयोगतः ॥३१॥

न गण्यते, 'स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमः' [शुक्लयजुः, सूत्र १,] इति प्रातिशाख्यग्रन्थवचनात् । संयुक्तत्वे मिश्रितत्वे पृथक्त्वेऽमिश्रितत्वे च यथायथं यथायोग्यं स्वयं विभावनीयम् ॥२७॥

इदानीं संकेतोपाधिं निरूपयति—संकेत इति । प्रतिव्यक्ति प्रतिपिण्डं हेतुभिर्ज्ञापकैः सुबोधो भवति सुकरो भवति, भेदकोपाध्यवलम्बनादिति भावः ॥२८॥

उपाधीनां स्वरूपमाह—सामान्यमिति । नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम् । सामान्यादि भिन्ने द्रव्यभेदको धर्मो गुणः । कर्तृजन्या तदिष्टजनिका फलावसाना च क्रिया । सम्यग् ज्ञायतेऽनयेति संज्ञेति व्युत्पत्त्या एकव्यक्तिमात्रनिष्ठत्वादाकृतेरेकत्वम् । विस्तरभयात् प्रपञ्चो न क्रियत इति बोध्यम् ॥२९॥

अनुविद्ध इति । अथवा पूर्वोक्तव्युत्पत्त्यैव यादृच्छिकः शब्दः संज्ञेत्यन्वयः । यदृच्छया स्वैरवृत्त्या कल्पितो यादृच्छिकः । 'यदृच्छा स्वैरवृत्तिः स्यात्' इत्यमरः । पूर्वोक्तप्रवृत्तिनिमित्तशून्य इत्यर्थः । स एव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन कल्पितः । ननु स वाचकाद्भिन्नरूपोऽभिन्नरूपो वेत्याशङ्क्य समाधत्ते-अनुविद्ध इति । शाब्दबोधे शब्दजन्यार्थज्ञानेऽनुविद्धो वाचकाद् भिन्नतयोपाधित्वेन भासमान इत्यर्थः । यदाहुः—

'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते' [वा० प० १,१२४]

गौः शुक्लश्चञ्चलः शम्भोर्नन्दी वाहनकेतनम् ।
इत्यादौ क्रमतो ज्ञेयाः शब्दसंकेतहेतवः ॥३२॥

यद्यपि जात्यादिवाचकेष्वपि स भासते तथापि न तत्रोपाधितया, संज्ञाशब्दे तूपाधितयेति विशेषः ।

पुनः पक्षान्तरमाह— डित्थादीति । डित्थादीनां व्यक्तिरेव बाधाभावाद् उपाध्यभावेऽपि व्यक्त्यानन्त्यव्यभिचाररूपदोषाप्रसक्तेरिति भावः । कर्मव्युत्पत्तिः स्वभावादुपेयतां संज्ञात्वेन स्वीक्रियताम् । यथाहुः—

शब्दैरेभिः प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः ।
चातुर्विध्यादमीषां तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः ॥ इति ।

अयं पक्षो माघेऽपि दृश्यते । तथाहि—

असम्पादयतः कञ्चिदर्थं जातिक्रियागुणैः ।
यदृच्छाशब्दवत् पुंसः संज्ञाय जन्म केवलम् ॥ [२, ४७] इति ।

जात्यादिशून्यव्यक्तिमात्रमिह संज्ञाशब्देन विवक्षितम् । यदृच्छया कल्पितत्वाद्यदृच्छाशब्देनापि संज्ञोपाधिरभिधीयत इति दिक् ॥३० ॥

व्यक्तिष्विति । तदुपाधयः = तस्य शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तानि उप समीपे आधीयते प्रकृतोपयोगितया स्थाप्यतेऽसावुपाधिरिति व्युत्पत्तेः 'उपसर्गे घोः किः' [३।३।९२] इति किः प्रत्ययः । क्रियार्थेति । गमनादिक्रियोपयोगित्वं गवादिव्यक्तेरेव, जलाहरणाद्यर्थोपयोगित्वं घटादिव्यक्तेरेव, चेतनाचेतनत्वात्, जात्यादेस्तु न तथेति । ननु व्यक्तिपक्षे तासामानन्त्यादसंकेतितबोधे व्यभिचाराच्चाद्यव्यक्तेः संकेतितत्वे इतरव्यक्तीनां लाक्षणिकतया क्लिष्टत्वाच्च नायं पक्षः साधुरिति चेत् ? प्रवृत्तिनिमित्तद्वारा न कश्चिद्दोषः, सरूपाणामेकशेष [१।२।६२] इति सूत्रे यावन्तोऽर्थास्तावन्तः शब्दा इति निर्णयात् । व्यक्तिपक्षस्तूक्त एवेति दिक् ॥३१॥

उदाहरणान्याह—गौरिति । वाहनं च तत्केतनञ्चेति कर्मधारयः । जात्या गौः, गुणेन

जात्यादिष्वथवा ज्ञेयः संकेतस्तत्र लाघवात् ।
प्रमाणादितरस्माच्च व्यक्तेर्बोधो हि जायते ॥३३॥
उपाधिभिश्चतुर्भिश्च बोध्यन्ते व्यक्तयोऽखिलाः ।
अविनाभावतस्तस्माच्छब्दवाच्या न ताः स्मृताः ॥३४॥
प्रमाणान्तरगम्येऽर्थे न शब्दस्य प्रमाणता ।
लाघवात् स्वीकृता तस्मात् संकेतो नास्ति वस्तुषु ॥३५॥

शुक्लः, क्रियया चञ्चलः, संज्ञया नन्दी बोध्य इति शेषः । [1]समासादिवृत्तिपञ्चके संकेतचातुर्विध्यं नापैति । तत्र पक्षद्वयं जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थाभेदात् । जहत्स्वार्थापक्षे पूर्वसंकेतत्यागेन वृत्तौ सत्यां नूतनसंकेतकृतिः । अजहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षे प्राचीन एव संकेत इति । विस्तरस्तु महाभाष्यादेरवगन्तव्यः । एतदुदाहरणं वाहनकेतनमिति गुणोपाधिरयम्, व्याकरणमते वाहनकेतनत्वयोर्गुणत्वात् । [2]यथोक्तं भर्तृहरिणा—

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्च क्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ [महाभा० ४।१।४४] इति ।

पक्षान्तरमाह—जात्यादिष्विति । उपाधिष्वेव संकेतः । व्यक्तेस्त्वविनाभा[3]वादाक्षेपः । लाघवादिति । एकशेषसूत्रस्यानारम्भणीयत्वेन एकेनानेकबोधाच्चेति भावः । आक्षिप्ताया व्यक्तेरर्थक्रियाकारित्वं न विरुध्यत इति दिक् । इतरस्मादिति । प्रत्यक्षानुमानादर्थापत्तेर्वा ॥३३॥

उपाधिरिति । व्यक्तयोऽविनाभावतो बोध्यन्ते । व्यक्तिभिर्विनोपाधीनामनवस्थानान्नान्तरीयकतया जलमानयेत्यत्राशब्दवाच्यत्वेऽपि घटवत् प्रतीयन्त इति भावः ॥३४॥

प्रमाणान्तरेति । अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायात् प्रमाणान्तरलभ्यासु व्यक्तिषु न संकेत इति भावः ॥३५॥

---

१. कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः ।

२. यथोद्धृतमित्यर्थः ।

३. नित्यसम्बन्धत्वात् ।

सर्वत्र सम्भवाज्जातेः सा वा संकेतगोचरः ।
तद्विशिष्टाथवा व्यक्तिरपोहो वा मतान्तरे ॥३६॥
जातिव्यक्त्याकृतिरर्थमाहुरन्येऽत्र गौरवम् ।
शब्दार्थः प्रथमा व्यक्तिरन्या लाक्षणिका मता ॥३७॥
व्यक्तेरेवोपयोगेनेत्याहुः केचिन्न चारु तत् ।
लिङ्गसंख्याकारकेषु संकेतः कैश्चिदिष्यते ॥३८॥

मतान्तरमाह—सर्वत्रेति । उपाधिचतुष्टयेऽपि जातिसम्भवो वैयाकरणमते द्रष्टव्यः । हिमपयश्शङ्खादिषु शुक्लगुणरूपव्यक्तिभेदाद् गुणतण्डुलपाकादिक्रियाभेदाद् डित्थादिशरीरस्योपचयापचयाभ्यां प्रतिक्षणं भिन्नतयाऽनेकत्वाच्च सर्वत्र सामान्यमस्तीति । यद्यपि शरीरादिशब्दानां सङ्करदूषितत्वाज्जातिवाचित्वं न सम्भवति, तथापि—

[1]आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाग् ।
[2]सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या [3]गोत्रञ्च चरणैः सह ॥

[सि० कौ० पृ० १५२ (४।१।६३)]

इति लक्षणानुसारेण न कश्चिद्विरोधः । तद्विशिष्टेति । अस्मिन् पक्षे लाघवं व्यवहारसिद्धेः स्यादिति भावः । अपोहस्तद्व्यावृत्तिः प्रतिलक्षणा आकृतिरिति यावत् ॥३६॥

पुनर्मतभेदमाह—जातिरिति । तथा च सूत्रम्—'जातिव्यक्त्याकृतयः पदार्थः' [न्या० सू० अ० २, आ०, सू० ६५] इति । अत्र गौरवमिति शक्यतावच्छेदकनानात्वादिति भावः । पुनर्मतभेदमाह—शब्दार्थ इति । इदमपि गौरवग्रस्तं क्लिष्टं चेति भावः ॥३७॥

अत्रार्द्धं पूर्वश्लोकेन संबध्यते । लिङ्गसंख्येति ॥३८॥

---

१. अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । यथा तटी ।

२. असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद् व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । यथा वृषली । सत्यन्तं किम् ? शुक्ला । सकृदित्यादि किम् ? देवदत्ता ।

३. अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इति । यथा औपगवी, कठी च ।

विभक्तिवाच्यता तेषां वस्तुतश्चारुतायुता ।
प्रथमं दर्शितः पक्षः साधीयानेषु सम्मतः ॥३६॥

शास्त्रादेर्ज्ञातसंकेतः प्रयोगेऽन्यपदान्वितः ।
अर्थस्यान्वययोग्यस्य शब्दो वृत्त्यैव बोधकः ॥४०॥

शब्दानामर्थविषये बोधाभावतमश्छिदा ।
बोधानुकूला या वृत्तिः सा फलादनुमीयते ॥४१॥

शाब्दिकैः सा स्मृतैकैव त्रिविधापि स्वरादिवत् ।
अभिधा लक्षणा व्यक्तिरित्याख्या त्रितयं मतम् ॥४२॥

एतास्तिस्रः पृथक् शक्तिलक्षणाव्यञ्जनाभिधाः ।
अलङ्कारविदां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थगोचराः ॥४३॥

विभक्तीति । वस्तुतस्तु पदसंकेतपक्षः स्फोटवादिसम्मतः । एषु पक्षेषु प्रथमः पक्षः साधीयान् दोषरहित इत्यर्थः । अन्यत्र दोषसम्भवः स्वयमूह्यः । विस्तरभयाद् विरम्यते ॥३९॥

शास्त्रादेरिति । संकेतस्य सर्वदा विद्यमानत्वाच्छास्त्रादिना तज्ज्ञानं संपाद्य वृत्त्यैव व्यापारेणैव बोधको भवति । प्रयोगदशायामेव वृत्तिमत्त्वात् वृत्तिसंकेतयोर्भेदः ॥४०॥

वृत्तिसत्त्वे प्रमाणमाह—शब्दानामिति । अज्ञानध्वान्तनाशिनी बोधानुकूला ज्ञाततायाः कारणमित्यर्थः । फलात् ज्ञाततारूपात् । अन्यथाऽज्ञातताऽनिवृत्तिपूर्वकज्ञाततोत्पत्तिर्न स्यादिति भावः । न च शब्दस्वरूपं केवलसंकेतो वा फलहेतुरिति वाच्यम्, सर्वदा तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । प्रयोगकाल एव तदुत्पत्ते(ज्ञाततोत्पत्तेः)रिति भावः ॥४१॥

शाब्दिकैरिति । अभिधा ह्रस्वतुल्या, लक्षणा दीर्घतुल्या, व्यञ्जना प्लुततुल्या । स्वरत्वमिव वृत्तित्वं त्वेकमिति भावः । प्रयोजनं तु शाब्दबोधस्थले लाघवमिति दिक् ॥४२॥

मतान्तरमाह—एता इति । पृथगिति । परस्परविलक्षणा विजातीयाश्च, गौरवे बोधाभावादिति भावः ॥४३॥

नेच्छन्ति व्यञ्जनामन्ये युक्तिभिर्दूष्यते तु तत् ।
त्रिविधैषा ततः शब्दत्रैविध्यस्योपपादिका ॥४४॥
स वाचको लक्षकश्च व्यञ्जकश्चेति वृत्तितः ।
शक्यलक्ष्यप्रतीत्यानामर्थानां त्रिविधत्वकृत् ॥४५॥
तात्पर्याख्यापि केषाश्चिद् वृत्तिर्वाक्यगता मता ।
न तामन्ये तु मन्यन्ते पूर्वान्तर्भावयुक्तितः ॥४६॥
प्रथमा त्रिविधा तत्र रूढिर्योगस्तथोभयी ।
अखण्डशब्दे सा रूढिर्योगः खण्डनकल्पिते ॥४७॥
मिश्रोभयत्रसाकाङ्क्षे क्रमेणासौ प्रदर्श्यते ।
शिवं स्मरे गणपतिं देवं वन्दे पुरद्विषम् ॥४८॥
शब्दावयवयोगेन योगशक्तिरनेकधा ।
गुणाश्रया नीलकण्ठे मारमारे क्रियाश्रया ॥४९॥

नेच्छन्तीति । दूष्यत इति । आलङ्कारिकैरिति शेषः ॥४४॥

स इति । प्रतीत्यो व्यङ्ग्यः ॥४५॥

प्रथमा = अभिधा, उभयी = योगरूढिः, खण्डनकल्पिते = प्रकृत्यादिविभागजनिते ॥४७॥

मिश्रेति । मिश्रा योगरूढिः । शिवमिति । शिवशब्दो ह्यखण्डः, प्रकृत्यादिविभागाप्रतीतेः । यद्यपि शिवतत्त्वविवेके—

हिंसि धातोः सिंहशब्दो वशकान्तौ शिवः स्मृतः ।
वर्णव्यत्ययतः सिद्धौ पश्यकः कश्यपो यथा ॥

इति सखण्डत्वमपि दृश्यते, तथापि सर्वविदितत्वाभावादनस्तिकल्पम् । गणपतिरिति खण्डनकल्पितत्वाद्योगः । पुरद्विषमिति क्विबन्तत्वाद्योगः । शिव एव प्रयोगादितरपुरदाहकनृपादावप्रयोगाच्च रूढिः ॥४८॥

शब्देति । अनेकधेति । [1]अभिधानचिन्तामणौ योगोऽन्वयः । स तु गुणक्रियासम्बन्धासम्भव इति ॥४९॥

१. बहुशोऽन्विष्टोऽपि तत्र नोपलब्धोऽयं पाठः ।

सम्बन्धजापि वाक्यादौ विचित्रा त्रिपुरद्विषि ।
क्वचिद् रूढौ क्वचिद् योगे मिश्राऽमि[वि]श्रान्तिरिष्यते ॥५०॥
उभयत्र तु सर्वत्र शम्भुं वन्दे मृडं नृणाम् ।
शङ्कर[1]: स्तूयतामेवं पदैः शक्तैः सुखार्थिभिः ॥५१॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारीणरामजिभट्टात्मजाशाधरभट्टविरचिते कोविदानन्दे वृत्तिनिर्णयेऽभिधापरिच्छेदः प्रथमः ॥

सम्बन्धजेति । विचित्रेति । द्वेषगुणाश्रया द्वेषणक्रियाश्रया च द्वेष्यद्वेषकभावसम्बन्धाश्रया चेत्यर्थः । द्वेषस्य गुणत्वं तर्कशास्त्रादवगन्तव्यम् । योगरूढौ भागत्यागलक्षणायामिव प्रयोगानुसारादमिश्रणमपि सम्भवतीत्याह—क्वचिदिति । प्रसिद्धप्रयोगेष्वित्यर्थः ॥५०॥

उभयत्रेति । सर्वत्र शब्देषु योगरूढप्रयोगेष्वित्यर्थः । उदाहरणान्याह—शम्भुमिति । शं भवत्यस्मादिति शम्भुरिति योगेन शिववाचकतया प्रसिद्ध्या च शम्भुशब्दो योगरूढः । तस्यात्र योगो न विवक्षितः, नृणां मृडमिति विशेषणानुरोधात् । एवं मृडशब्दोऽपि मृडयतीति मृड इति योगेन शिववाचकतया प्रसिद्ध्या च योगरूढः ।

तस्य रूढिर्न विवक्षिता किन्तु योगमात्रम्, शम्भुमिति विशेष्यप्रयोगानुरोधात् । शङ्कर इति । शं करोतीति योगेन शिववाचकत्वेन प्रसिद्ध्या च शङ्करशब्दो योगरूढः । तस्योभयमपि विवक्षितमेव बाधकाभावात् । न चात्र भागत्यागलक्षणा शङ्क्या, मुख्यार्थबाधाभावात् । एवमन्यत्रापि—

स्वयम्भूः शम्भुरम्भोजलोचने त्वत्पयोधरः ।
नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥

इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । विस्तरभयाद्विरम्यते ॥ ५१ ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणरामजिभट्टात्मजाशाधरभट्टविरचितायां कादम्बिनीसमाख्यायां स्वकृतकोविदानन्दव्याख्यायामभिधापरिच्छेदः प्रथमः ॥

---

१. शङ्करं स्तूयतां मेवम् इति मातृकापाठः ।

अथ लक्षणानिरूपणम्

शक्यार्थबाधे संकोचः प्रसारः प्लुतिरेव वा ।
संकेतस्य स्मृता वृत्तिर्लक्षणा योगसम्भवे ॥ १ ॥
त्रैविध्यमेतच्छक्तेर्वा लक्षणावृत्तिरिष्यते ।
वृत्तिः संकेतयोः केचिन्मन्यन्त उभयोरपि ॥ २ ॥
प्लुतिस्तु जहती नाम प्रस्तारोऽजहती च सा ।
संकोच उभयी ज्ञेया सम्बन्धादप्यनेकधा ॥ ३ ॥
ॐकारलिङ्गं रेवायां शोणैरर्च्यं दिनोदये ।
यतः प्रफुल्लाः पद्मिन्यस्तत्रेत्यादौ यथाक्रमम् ॥ ४ ॥

अथ लक्षणानिरूपणम्

अभिधां निरूप्य लक्षणां निरूपयति—शक्येति । शक्यार्थस्य संकेतितार्थस्य बाधे प्रवृत्तानुपयोगे सति संकोचो न्यूनत्वं प्रसारश्चाधिकत्वं प्लुतिरुल्लङ्घनं तत्त्यागेनान्यार्थाश्रयणमित्यर्थः । योगसम्भवे सम्बन्धसत्त्वे न तु सम्बन्ध एव लक्षणेति भावः ॥ १ ॥

पक्षान्तरमाह—शक्तेरिति । शक्तेरभिधाया एतत्संकोचादित्रैविध्यम् वृत्तित्वेनैतस्या एवौचित्यादिति भावः । उभयोरपीति । वस्तुतस्तु विनिगमनाविरहादिति भावः ॥ २ ॥

उक्तक्रमप्रातिलोम्येन प्रसिद्धमाह—प्लुतिरिति । अनेकधेति । शक्यलक्ष्ययोः प्रसिद्धतामाह—सम्बन्धस्य नानाविधत्वाल्लक्षणापि तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

उदाहरणान्याह—रेवायामिति । अत्र रेवाशब्देन तत्तीरे लक्षणा, स्थापितस्य ज्योतिर्लिङ्गस्य प्रवाहेऽवस्थानासम्भवादत्र मुख्यार्थबाधः । प्रवाहतीरयोः संयोगसम्बन्धः । रेवाशब्दे जहती नाम लक्षणा । जहत्त्वं शब्दधर्मो लक्षणायामारोप्यतेऽन्तर्भावितण्यर्थो वा जहातिः, धातूनामनेकार्थत्वात् । अत्र गङ्गायां घोष इति प्रसिद्धोदाहरणं तून्नेयप्रत्यक्षत्वाद् घोषशब्दस्यानेकार्थत्वाच्च सन्दिग्धम्, इदं तु स्पष्टमिति बोध्यम् । शोणैरिति । शोणगुणस्य पूजोपयोगासम्भवात् तद्वति द्रव्ये लक्षणा । सा चाजहद्गुणरूपार्थस्य त्यागाभावात् । समवायश्चात्र सम्बन्धः । शोणो धावतीति प्रसिद्धोदाहरणं

शक्यलक्ष्यार्थसम्बन्धं लक्षणां तार्किका विदुः ।
अन्यैः शक्यान्यसम्बन्धे प्रोक्ता भक्तेः सहायता ॥ ५ ॥
सम्बन्ध एव भक्तिश्चेच्छब्दवृत्तिर्न सा भवेत् ।
अर्थाश्रयत्वाद् भक्तिस्तु शब्दद्वारार्थगा मता ॥ ६ ॥
त्रिविधापि पुनर्द्वेधा निरूढा च फलान्विता ।
स्तुवन्ति वाग्भिरर्चन्ति पाणिभिर्नीललोहितम् ॥ ७ ॥

तून्नेयप्रकरणत्वेनास्पष्टम् । इह तु पूजाप्रकरणात् पद्मिनीसमवायोक्तेश्च कमलपरत्वेन स्पष्टतरमिति बोध्यम् । पद्मिन्य इति । पद्मिनीशब्देन तदेकदेशेषु जहदजहल्लक्षणा, सर्वावयवानां प्रफुल्लत्वासंभवात् । अप्रफुल्लानां त्यागः प्रफुल्लानां चावयवानां पद्मिनीशब्देन लक्षणयोपस्थितिः । अप्रफुल्लावयवानां प्रत्यक्षेणोपलम्भाद् मुख्यार्थबाधः, समवायश्चात्र सम्बन्धः । प्रफुल्ला इति फुल्ल विकसने इति धातोः पचाद्यचि ज्ञेयम् । 'अनुपसर्गात् फुल्ल०' [८।२।५५] इत्यादिसूत्रं तु धात्वन्तरविषयम् । लक्षणा वेदान्तेषु 'तत्त्वमसि' इति महावाक्ये ब्रह्माद्वैतप्रतिपादनाय स्वीकृता । तत्प्रपञ्चस्तु विस्तरभयान्न क्रियते ॥ ४ ॥

शक्येति । लक्षणायाः क्रियारूपत्वात् सम्बन्धस्य तद्भिन्नत्वाच्च तन्मतं विरुद्धमिव भातीति तदपमर्दकमालङ्कारिकमतमाह—अन्यैरिति । आलङ्कारिकैः शक्यार्थस्य सम्बन्धे भज्यतेऽनयेति भक्तिः, बाहुलकात् करणे क्तिन्, बुद्ध्यादिशब्दवत् तस्या लक्षणाया अभिधाया संकेतस्यैव सहकारित्वमुक्तं न तु तस्मिन्नेव लक्षणात्वमङ्गीकृतमिति भावः ॥ ५ ॥

अत्र युक्तिमाह—सम्बन्ध इति । सम्बन्धस्य क्रियाभिन्नत्वादर्थमात्रनिष्ठत्वाच्च स भक्तेर्भिन्न एवेति भावः । यद्यपि भक्तेरर्थगतत्वमपि स्वीकृतम्, तथापि प्रदीपप्रभाया घटादिष्विव विषयतामात्रं तदवस्थानं तु शब्द एवेत्याह—शब्दद्वारेति ॥ ६ ॥

भक्तेर्भेदान्तरमाह—त्रिविधेति । निरूढा अनादिसिद्धा । ननु तस्याः शक्तितः किं वैलक्षण्यं मतं कोशादिष्वपि निरूढशक्तिनिवेशो दृश्यत इति चेदुच्यते—'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यादौ शरीरावयवरूपमुख्यार्थबाधात् 'हृत्प्रतिष्ठम्' इति श्रुत्युक्ताधाराधेयभावादिसम्बन्धाच्च वैलक्षण्यमिति द्रष्टव्यम् । यस्य तु स्वान्तादिशब्दस्य मुख्योऽर्थो न प्रसिद्धस्तत्र तु शक्तिरेवेति दिक् । फलान्विता आधुनिकी प्रयोजनप्रतिपत्तये स्वीकृतेत्यर्थः । उदाहरणमाह—वाग्भिरिति । वाक्शब्दोऽत्र शब्दो-

प्रासादाः सन्ति रेवायां यष्टयः प्रविशन्ति यत् ।
प्रदोषे जनसम्बाधे शम्भावम्भः क्षिपन्ति च ॥८॥

यः श्रुत्योः कुण्डले धत्ते यच्छ्रुती चक्षुषोः स्थिते ।
तन्नागभूषणं वन्दे देवदेवं हृदि स्थितम् ॥९॥

च्चारणहेतुभूतेन्द्रियस्य वाचकः, तज्जन्यत्वाच्छब्दे लाक्षणिकः । पाणिभिरिति । पाणिशब्दः पूजादिसाधनभूतप्रियस्य मुख्यतया वाचकः, तदधिष्ठिते हस्तरूपे शरीरावयवे लाक्षणिकः । पूर्वत्र जहल्लक्षणा, शब्दानामेव स्तुत्यन्वयात् । उत्तरत्र च निरूढा जहल्लक्षणा प्रियतदधिष्ठात्रोरन्वयात्, मुख्यार्थपरित्यागेनाधिकारार्थस्वीकारात् । नीललोहितमिति शिवविशेषणं वामनोक्तन्यायात् । तत्र नीललोहितशब्दे निरूढा जहदजहल्लक्षणा भागत्यागसद्भावात् । जटिलं शिवमिति पाठः । उभयत्रापि निरूढा जहल्लक्षणा द्रष्टव्या । वाग्भिः पठित्वा स्तुवन्ति, पाणिभिरङ्गुल्यग्रैर्गृहीत्वाऽर्चन्तीति प्रयोगे तु शक्तिरेव, मुख्यार्थबाधाभावात् । एवञ्च क्षुरादिशब्दानामधिष्ठाने, गुणादिशब्दानां तत्कार्येषु प्रियादिषु, आत्मादिशब्दानां तदुपलब्धियोग्येष्वन्तःकरणादिष्वियमेव लक्षणा द्रष्टव्या ॥ ७ ॥

फललक्षणामुदाहरति—प्रासादा इति । रेवायामिति पूर्ववज्जहल्लक्षणा । तत्फलं तु पूजासौकर्यप्रतीतिः । यष्टय इति । यष्टिशब्देन यष्टिधरेषु जहल्लक्षणा । तत्फलं तु गाढसम्मर्दप्रतीतिः । तेन च स्थलमहिमातिशयप्रतीतिस्ततश्च सेव्यत्वप्रतीतिरिति च । शम्भाविति । शम्भुशब्देन जलक्षेपाधिष्ठानभूते लिङ्गैकदेशमात्रे जहदजहल्लक्षणा । तत्फलं चोक्तमेव ॥८॥

गूढव्यङ्ग्यामुदाहृत्यागूढव्यङ्ग्यामुदाहरति—यः श्रुत्योरिति । श्रुतिशब्देन कर्णाधोभागे जहल्लक्षणा । तत्फलं तु सच्छिद्रताया धारणक्षमत्वप्रतीतिः । तच्चागूढं झटिति प्रतीतेः । ययोः कुण्डलयोः श्रुती यच्छ्रुती श्रोत्रेन्द्रियमित्यर्थः । चक्षुषोश्चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठितगोलकयोः स्थिते[न] चक्षुश्शब्देन तदधिष्ठाने जहल्लक्षणा । तत्फलं तु चक्षुःश्रोत्रयोः सामानाधिकरण्यप्रतीतिः । तच्च पूर्ववत् सर्वेषां चक्षुःश्रवत्वादिति भावः । नागभूषणशब्देन नागाधिष्ठितावयवमात्रे जहदजहल्लक्षणा । तत्फलं त्वलौकिकस्वभावत्वावगतिः । तच्च प्राग्वत् । देवदेवमित्यत्र द्वितीयदेवशब्देन तत्सदृशे लक्षणा । सा चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य ध्वनेर्मूलम् । हृदि स्थितमिति । हृच्छब्देन मनसि लक्षणा । सा चात्यन्त-

निरूढा भक्तिरफला गूढागूढफलाऽपरा ।
क्रमेण दर्शिताऽन्येऽपि भेदाः सन्ति ब्रवीमि तान् ॥१०॥

सारोपा सा मता यत्र विषयी विषयान्वितः ।
ज्ञेया साध्यवसाना सा विषयी यत्र केवलः ॥११॥

कार्यकारणभावादौ भेदौ शुद्धाविमौ स्मृतौ ।
सादृश्ये सति गौणौ च शक्यलक्ष्यगुणाश्रयात् ॥१२॥

तिरस्कृतवाच्यस्य ध्वनेर्मूलमिति प्रसङ्गादुदाहरणे प्रदर्शिते । निरूढापि फलवती स्याद्विवक्षावशादिति चोक्तं भवति । हृदि स्थितमित्यत्र सान्निध्यप्रतीतिरूपफलस्य विवक्षितत्वादिति ॥९॥

निरूढेति । अफला व्यङ्ग्यार्थरहिता, परा फलवती गूढव्यङ्ग्या अगूढव्यङ्ग्या चेति । एवं व्यधिकरणपदविषया लक्षणा नवविधा । अन्यापि समानाधिकरणविषया इत्यर्थाल्लभ्यते ॥१०॥

सारोपेति । विषयी आरोप्यमाणः विषयस्त्वारोपगोचरः, तावुभावपि यत्र सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टौ भवतः सा सारोपा, आरोप्यमाणेन सह वर्तमाना सारोपा, भेदे सत्यभेदकल्पनमारोपः । यत्र च विषयो न निर्दिश्यते तत्र साध्यवसाना, अध्यवसानेन सह वर्तमाना साध्यवसाना । अध्यवसानमाहार्यनिश्चयः । स तु भेदमनिर्दिश्याभेदकल्पनारूपः । ननु तत्त्वमसीति वाक्ये सारोपा साध्यवसाना वा ? नाद्यः, आरोपस्य मुखपङ्कजादिभिन्नपदार्थविषयत्वाज्जीवपरमात्मनोस्तात्त्विकाभेदस्यारोपशब्दवाच्यत्वाभावाच्च । नापि द्वितीयः, विषयविषयिणोरुभयोरपि निर्देशात्, विषयिमात्रनिर्देशस्य तत्राकाङ्क्षितत्वाच्च । अत्रोच्यते—यत्र समानाधिकरणस्थले आरोपोऽध्यवसानं वा तत्रैव लक्षणेति न नियमः, किन्तु प्रयोगप्रायादभेदकल्पनामात्रं तेनारोपाध्यवसानयोरसंभवेऽपि भागत्यागलक्षणामात्रं न निषिध्यते । ननु तर्हि सारोपसाध्यवसानयोर्यथार्थभेदाद् भेदेऽप्यधिकभेदप्रसक्तिः स्यादिति चेन्न, छत्रिन्यायेन गौण्या वा यथार्थभेदस्यारोपत्वसंभवादिति दिक् । अत्र सम्बन्धत्रयविचारविशेषस्तु वेदान्तशास्त्रादवगन्तव्यः ॥११॥

कार्येति । शुद्धाविति । साक्षात्सम्बन्धहेतुकावित्यर्थः । गौणौ गुणहृतौ अमुख्यौ, परम्परासम्बन्धाश्रयत्वात् ॥१२॥

निरूढा शुद्धसारोपा शिवं शम्भुं भजेदिति ।
शिवं भजेदिति परा कार्यकारणभावतः ॥१३॥

स्त्रीरत्नं गिरिजा सैषा रत्नं संसारवारिधेः ।
निरूढा गौणसारोपाऽन्या च सादृश्ययोगतः ॥१४॥

मुक्तिः शिवस्य पूजैव हे मुक्ते मा जहीहि माम् ।
फलिनी शुद्धसारोपाऽन्या च बीजफलत्वतः ॥१५॥

निरूढेति । शिवं कल्याणकरं शम्भुविशेषणमेतत्, न तु तन्नामधेयं पुनरुक्त्यापत्तेः । रुद्रः शिव इति प्रसिद्धमेव । शिवमित्यतिप्रसिद्धतया शम्भोरप्रयोगाद् विषयिमात्रनिर्देशः । यदि तु व्युत्पत्तिराश्रीयते तदा शिवशब्दः शुक्लादिशब्दवत् शक्तेरेवोदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षे तु लक्षणाया एवेति सिद्धान्तः ॥१३॥

स्त्रीरत्नमिति । स्त्री रत्नमिव मणिरिवेत्युपमितसमासः । 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति वैजयन्ती । इत्युपमितसमासे रत्नसदृशी स्त्रीति शाब्दबोधाच्छक्तिरेव, न लक्षणा । स्त्री एव रत्नं स्त्रीरत्नमिति मयूरव्यंसकादिसमासे तु लक्षणैव । यद्यपि 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति कोशात् सप्तमीतत्पुरुषोऽपि प्रतिभाति, तथापि समासात् पूर्वं श्रेष्ठवाचकत्वाभावेन स न भवति । तथोक्तमभिधानचिन्तामणौ—

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।
सिंहशार्दूलनागाद्यास्तल्लजश्च मतल्लिका ॥
मचर्चिका प्रकाण्डाद्याः प्रशस्यार्थप्रकाशकाः । [१३४९,४१] इति ।

'प्रशंसावचनैश्च' [२।१।६६] इति सूत्रस्य मतल्लिकादिपञ्चकपरत्वाच्चोक्त एव समासो न्याय्य इति दिक् । वस्तुतस्तु स्त्रीरत्नमिति व्यस्तमेवोदाहरणम्, वैयाकरणमते वृत्तौ समुदायशक्तिमाश्रित्य लक्षणाऽनङ्गीकारात् । सैषेति सामान्यनिर्देशः । सादृश्यसम्बन्धाद् गौणी ॥१४॥

मुक्तिरिति । मुक्तिः कारणमित्यर्थः । लक्षणाफलं तु मुख्यसाधनताप्रतीतिरादरातिशयप्रतीतिश्च । बीजं कारणं फलं च कार्यं तत्सम्बन्धत्वात् ॥१५॥

शिवपूजा मम प्राणा हे प्राणा विरताः स्थ मा ।
फलिनी गौणसारोपा परा च सदृशत्वतः ॥१६॥
सम्बन्धान्तरतो भेदाः स्वयमूह्याः परेऽपि च ।
अक्षो रुद्राय रूढो हि गृहाः शम्भोश्च पार्वती ॥१७॥
तादर्थ्यादिह ताच्छब्द्यं तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमित्यपि ।
रुद्रस्य सेवका रुद्राः सेव्यसेवकभावतः ॥१८॥
आधाराधेयभावेन प्रासादो रुद्र इष्यते ।
तद्वाच्यवाचकत्वेन भवेल्लक्षितलक्षणा ॥१९॥
गुञ्जद्द्विरेफैः पुष्पौघैः पूज्यो भक्तैः शिवो यथा ।
द्व्यक्षरं मांसमित्यादौ निरूढेष्वेव नान्यतः ॥२०॥

शिवपूजेति । अत्र लक्षणाफलं तु महिमातिशयप्रतीतिरादरातिशयप्रतीतिश्च । विरता विरामं प्राप्ताः । मा स्थ मा भवत, चेतनं मे जीवितं स्याद् अन्यथा तु श्वसनं न जीवितमिति भावः ॥१६॥

सम्बन्धान्तरत इति । कार्यकारणभावादावित्यत्रादिशब्दात् सामान्यविशेषभावादिसम्बन्धविशेषनिमित्तका भेदाः स्वबुद्ध्या विविच्य विज्ञेया इत्यर्थः । दिङ्मात्रं चोदाह्रियते—अक्ष इति । रुद्राय रुद्रसेवनाय हेतुहेतुमद्भावोऽत्र सम्बन्धः, रुद्रसेवनस्य तद्धारकपुरुषजन्यत्वात् । कार्यकारणभावादस्य भेदः । इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्र इति प्रसिद्धोदाहरणेऽप्येवमेव । गृहा इति । अत्राधाराधेयभावः सम्बन्धः । पूर्वत्र तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्, इह तु तात्स्थ्यात्तत्र स्थितत्वात् । रुद्रस्येति । सेवका याजका इत्यर्थः । 'नारुद्रो रुद्रमर्चयेत्' इति स्मृतेः ॥१७-१८॥

आधारेति । तस्य पूज्यत्वे, उपदेशादिति भावः । पूर्वत्र आधारवाचिलक्षकः, इह त्वाधेयवाचिलक्षक इति भेदः । तद्वाच्यवाचकत्व इति । तस्य द्व्यक्षरादेर्वाच्यो मांसादिशब्दः, स वाचको यस्य स तद्वाचक आमिषादिस्तस्य भावस्तत्त्वं तेन । तथोक्तेन लक्षिते लक्षीकृते लक्षणा लक्षितलक्षणेत्यन्वर्थाभिधानेयम् ॥१९॥

एषा निरूढेष्वेव संभवतीति स्फुटयितुं पुनरुदाहरति—गुञ्जद्द्विरेफैरिति । द्विरेफशब्दो हि योगरूढतया भ्रमरशब्दवाची । तस्य द्विरेफशब्दस्य षट्पदे लक्षितलक्षणा ॥२०॥

विरुद्धा व्यतिरेके च लक्षणोक्ता मनीषिभिः ।
इह साधु कृतं तेन शम्भुर्येन न पूजितः ॥२१॥
सम्बन्धबुद्धिजनकः सम्बन्धो विविधो मतः ।
शब्दप्रमाणगा वृत्तिर्लक्षणा तन्निबन्धना ॥२२॥
स नित्यः समवायाख्यः सहजोऽवयवादिषु ।
गुणः क्रिया च सामान्यं विशेषोऽवयवादयः ॥२३॥
संयोगो युक्तधीहेतुर्द्रव्ययोः क्रियया कृतः ।
विशिष्टबुद्धिजनकः स्वस्वामित्वादिकोऽपरः ॥२४॥
व्यतिरेकोऽपि सम्बन्धो विपरीतमतिप्रदः ।
सादृश्यमपि सम्बन्धस्तथा तद्वाच्यवाच्यता ॥२५॥

विरुद्धेति । व्यतिरेके वैपरीत्ये साधुकृतं साधुशब्देन तद्विपरीते लक्षणा, व्यतिरेकलक्षणामपीमां वदन्ति । फलवती चेयं न निरूढा ॥२१॥

सम्बन्धं लक्षयति—सम्बन्धेति । 'इमौ सम्बद्धौ' इति बुद्धेर्हेतुः सम्बन्ध इति लक्षणं शब्द-रूपं यत्प्रमाणं प्रमाकरणम्, करणे च व्यापारावश्यंभावात्तद्वत्ता वृत्तिलक्षणा सम्बन्धमूलैव न तु सम्बन्ध एव लक्षणेति भावः ॥२२॥

स इति । अवयवादिष्वयुतसिद्धेषु । तल्लक्षणं चोक्तं तर्कशास्त्रे—

तावेवायुतसिद्धौ द्वौ विज्ञातव्यौ ययोर्द्वयोः ।
अनश्यद् एकमपराश्रितमेवावतिष्ठते ॥ इति ।

अन्यच्च अवयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योर्यः सम्बन्धः स समवाय इति । गुण इति । अवयवादयः पञ्च तद्वत्सु समवायसम्बन्धेन लाक्षणिका इत्यर्थः ॥२३॥

संयोग इति । 'इमौ संयुक्तौ' इति बुद्धेर्हेतुर्गुणः, स द्रव्ययोरेव नान्येषाम्, क्रियया कृतो न तु स्वाभाविकः । विशिष्ट इति । अयमनेन विशिष्ट इति बुद्धिजनकः, अपरोऽन्यः ॥२४॥

व्यतिरेकोऽपीति । असौ विरुद्धयोरेव । सादृश्यमिति । अयं तुल्ययोरेव । तद्वाच्येति ।

एतेषां लक्षणीयेऽर्थे सम्भवस्तर्क्यतां स्वयम् ।
मुख्यस्यार्थस्य यद्धेतोर्लक्षणां शब्दमाश्रयेत् ॥२६॥
सारोपायां गुणा लक्ष्या विषयिणो न तच्छ्रुतेः ।
एवं साध्यवसानायां गुणी लक्ष्यो गुणान्वितः ॥२७॥
सारोपायां तु भेदेन गुणा लक्ष्या द्वयोरपि ।
अन्यस्यां गुणिभेदेन गुणा एवाभिदाजुषः ॥२८
रूपकादिषु सारोपा यत्र शब्दावुभावपि ।
रूपकातिशयोक्त्यादौ परारोप्यपदश्रुतेः ॥२९॥
सादृश्यश्लथताभावः सारोपायाः फलं मतम् ।
सादृश्यातिशयोऽन्यस्या विषयस्तुतिहेतवे ॥ ३० ॥

तस्य प्रकृतस्य वाच्यः शब्दविशेषस्तस्य वाच्यताऽभिधेयता । अयं पूर्वोक्तप्रकारान्नातिरिच्यते, समासमात्रभेदेऽप्यर्थभेदाभावात् ॥२५॥

एतेषामिति । उक्तसम्बन्धानां संभवः स्वयं तर्क्यताम् औचित्येन विभाव्यतामित्यर्थः । यद्धेतोर्यस्मात् सम्बन्धाद्धेतोः ॥२६॥

सारोपायां साध्यवसानायाश्च विशेषमाह—सारोपायामिति । मुखं चन्द्र इत्यादौ गुणा आह्लादकत्वादयो न तु विषयिणः शीतलकिरणमृगाङ्कत्वादयः, तद्वाचकपदश्रवणात् । साध्यवसानायाञ्च चन्द्रोऽयमित्यादौ तु गुणैः सहितो विषयो लक्ष्यः, तद्वाचकपदस्याश्रवणात् ॥२७॥

सारोपायामिति । मुखं चन्द्र इत्यादौ आह्लादकत्वादयोऽभेदेन लक्ष्याः, अभेदस्य विवक्षाधीनत्वात् । चन्द्रोऽयमित्यादौ तु विषयस्यापि गुणैः सहितस्याभेदेन लक्षणीयत्वं बोध्यम्, अन्यथा विरम्य लक्षणाया अप्रवृत्तेरिति भावः ॥२८॥

अनयोर्विषयविभागमाह—रूपकेति । आदिशब्दान्निदर्शनादयो गृह्यन्ते । रूपकेति । आदिशब्दादप्रस्तुतप्रशंसादयो गृह्यन्ते । आरोप्यपदस्य विषयिवाचकमात्रस्य श्रवणमित्यपरा साध्यवसाना ॥२९॥

सादृश्येति । फलवत्याः सारोपायाः सादृश्यश्लथताया अभावः फलं व्यङ्ग्यार्थरूपं प्रयोजनम् । अन्यस्यास्तु विषयस्तुतिहेतवे विषयगुणप्रशंसार्थमित्यर्थः । विषयगुणानामपकृष्टत्वं विषयिगुणानां चोत्कृ-

ताद्रूप्याभेदयोराहुः फलत्वमुभयोः क्रमात् ।
तत्तु शब्दान्तराल्लाभाद्विरोधाच्च न मन्यताम् ॥ ३१ ॥
सर्वनामविशिष्टस्य निर्देशे प्रथमा मता ।
अविशिष्टस्य निर्देशे परेति कवयो विदुः ॥ ३२ ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणरामजिभट्टात्मजाशाधरभट्टविरचिते कोविदानन्दे भक्तिनिर्णये द्वितीयः परिच्छेदः ॥

ष्टत्वमित्यालङ्कारिकसिद्धान्तः । अभेदारोपे चापकृष्टानामप्युत्कृष्टत्वमर्थसिद्धमिति । तत्र बीजं तु लक्षणाव्यङ्ग्यः सादृश्यातिशय इति भावः । सादृश्यं ह्यदृढमुपमादिषु, दृढं च रूपकादिषु, दृढतरमतिशयोक्त्यादिषु । यत्र च विषयस्याल्पा प्रशंसा तत्र दृढम् यत्राधिका सा तत्र दृढतरमिति विवेकः ॥ ३० ॥

ताद्रूप्येति । अत्र केचित्—ताद्रूप्यप्रतीतिः सारोपाया अभेदप्रतीतिश्च साध्यवसानायाः फलमिति विभिन्नमाहुः । तत्तु न मन्तव्यम्, 'साध्वीयमपरा लक्ष्मीः' इत्यादावपरादिशब्दस्य ताद्रूप्यप्रत्यायकत्वात् , 'अयं हि धुर्जटिः साक्षात्' इत्यादौ साक्षाच्छब्दादेरभेदप्रत्यायकत्वाच्चेति भावः । किञ्चाभेदरूपके सादृश्यरूपके च सारोपायां फलद्वयस्यापि सम्भवात्, द्विविधातिशयोक्तौ च साध्यवसानायां तथैव सम्भवाच्च, प्रत्येकं फलत्वकल्पनायोगादिति भावः ॥ ३१ ॥

सर्वनामेति । 'इदं चन्द्रः इत्यादौ मुखत्वादिविशेषविशिष्टवस्तुपरेण इदंशब्दादिना निर्देशे सारोपा । अयं चद्र इत्यादौ मुखत्वादिविशेषपरिहारेण सामान्यरूपेणारोप्यमाणचन्द्राद्यभेदेन निर्देशे साध्यवसाना इति भेदः । अत्र जहत्यादिविचारस्तु विस्तरभयान्न कृतः ॥ ३२ ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणरामजिभट्टात्मजाशाधरभट्टविरचितायां कादम्बिनीसमाख्यायां स्वकृत-कोविदानन्दव्याख्यायां लक्षणापरिच्छेदो द्वितीयः ॥

अथ व्यञ्जनानिरूपणम्

संकेतशक्यसम्बन्धविभिन्नसहकारिणी ।
वाच्यलक्ष्यातिरिक्तार्थधीहेतुर्वृत्तिरञ्जना ॥१॥

अस्त्रमन्त्रितबाणस्य वृत्तिवद् विविधार्थकृत् ।
एषा शब्दगतैवार्थानाश्रित्यापि प्रवर्तते ॥२॥

अस्याः कारणतां शब्दा भजन्त्यर्थास्तथोभये ।
वक्तृवाक्यादिवैशिष्ट्यं सहकारिनिरूपितम् ॥३॥

वर्णं पदं तदंशं च वाक्यबन्धं च संश्रिता ।
प्राधान्याद् व्यञ्जनावृत्तिः शब्दधर्मोऽर्थगापि सा ॥४॥

देशकालप्रकरणवक्तृवाक्याभिधेयकाः ।
सान्निध्यकाकुबोद्धव्या व्यञ्जनासहकारिणः ॥५॥

पञ्चाननो विजयते हिमवद्भूविहारकृत् ।
अत्र व्यञ्जनयान्योऽर्थस्तत्साम्यं वा प्रतीयते ॥६॥

व्यञ्जनाया लक्षणमाह—संकेतेति । संकेतशक्यसम्बन्धाभ्यामभिधालक्षणसहकारिभ्यां विभिन्ना अतिरिक्ता वक्ष्यमाणरूपाः सहकारिणो यस्याः सा । किञ्च, वाच्यलक्ष्याभ्यां शक्तिभक्ति-प्रतिपाद्याभ्यामतिरिक्तस्य व्यङ्ग्यार्थस्य हेतुः बोधकारणम् अञ्जना व्यञ्जना ॥१॥

वृत्तिद्वयाद्विलक्षणमाह—अस्त्रेति । अस्त्रेण वायव्यादिना मन्त्रितस्य कृताभिमन्त्रस्य बाणस्य वृत्तिवद् विविधार्थकृद् अनेकार्थबोधनपटुः, युगपदिति शेषः । एषा व्यञ्जना शब्दगतैव, किन्त्वर्थान् वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यानाश्रित्यापीत्यर्थः ॥२॥

अस्या इति । कारणतां मूलताम् तेनैषा त्रिविधेत्यर्थः ॥३॥

शब्दशक्तिमूलाया भेदानाह—वर्णमिति । तदंशं प्रकृतिप्रत्ययादिकं बन्धं वृत्तादिकम् ॥४॥

अर्थशक्तिमूलायाः सहायानाह—देशेति । 'काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभि-र्ध्वनेः' इत्यमरः ॥५॥

क्रमेणोदाहरति—पञ्चानन इति । हिमवद्भूविहारकृत् = हिमवद्भूः पार्वती हिमालय-

भाति भूतिकृतच्छायः प्रभुः सर्वप्रियङ्करः ।
इतरोऽप्यत्र वाक्यार्थः शब्दार्थव्यक्तिकल्पितः ॥७॥

शिवप्रसादशिखरे सानन्दान् पश्य पक्षिणः ।
अत्र देशविविक्तत्वमर्थादेव प्रतीयते ॥८॥

रेवावारीशलिङ्गानि पुष्पिता यत्र पादपाः ।
धन्यः स देश इत्यत्र पूजौत्सुक्यं प्रतीयते ॥९॥

माघाद् बिभ्यतु माघोऽयं यत्र रात्रिः शिवप्रिया ।
अत्र कालस्य वैशिष्ट्याद् व्रते भक्तिः प्रतीयते ॥१०॥

भूमिश्च, तत्र विहारकृत् पञ्चाननः, 'हर्यक्षः केसरी भारिः पञ्चास्यो नखरायुधः' [१२८४ श्लो०]। इति हैमः, शिवः सिंहश्च, पञ्चं विस्तीर्णमाननं यस्येति व्युत्पत्तेः। अत्र शिवस्य प्रकृतत्वाद् अप्रकृतसिंहपक्षो व्यङ्ग्यः, प्रकृताप्रकृतयोः साम्यं वा व्यङ्ग्यम्। अत्र श्लिष्टशब्दयोः परिवृत्य सहत्वाच्छब्दशक्तिमूलत्वम् ॥६॥

सूचीकटाहन्यायेनादावुभयशक्तिमूलामुदाहरति—भातीति। भूतिकृतच्छायः भस्मकृतशोभः समृद्धिकृतताया भावश्च, सर्वप्रियङ्करस्त्रैलोक्यप्रियकर्ता जनपदप्रियकर्ता च प्रभुः शिवो राजा च भातीत्यन्वयः। अत्राद्यपदस्य परिवृत्यसहत्वाद् द्वितीयतृतीययोः परिवृत्तिसहत्वाच्चोभयशक्तिमूलत्वमिति बोध्यम्। शेषं पूर्ववत् ॥७॥

शिवेति। अत्र पक्षिणां सानन्दत्वात् त्रासाभावो गम्यते, तेन च जनसञ्चाराभावप्रतीतिः, ततश्च पूजोपयोग्यस्थलमिति गम्यते, ततो गन्तव्यमिति ॥८॥

रेवेति। देशस्य धन्यत्वाभिधानात् पूजोपयोगिवस्तुगणनेन पूजाभिलाषित्वं व्यज्यते शिवभक्तिश्चेति ॥९॥

देशवैशिष्ट्यमुक्त्वा कालवैशिष्ट्यमुदाहरति—माघादिति। अघात्तापाद् मा बिभ्यतु इत्युक्ते व्रतमहिमातिशयो व्यज्यते, तेन च व्रते भक्तिः, ततश्च शिवे भक्तिरिति कालस्य वैशिष्ट्यादिसाधारण्यादित्यर्थः ॥१०॥

शीघ्रमाहर वन्यानि पुष्पादीनि निशामुखे ।
शिवप्रियत्वं वन्येषु प्रस्तावादवगम्यते ॥११॥
वाटिकायां जनान् दूरान् कुरुतेत्याह शाम्भवः ।
विविक्तप्रियता तस्य वैशिष्ट्येन प्रतीयते ॥१२॥
शिवं पूजयताजस्रं जुषध्वं सुखमीप्सितम् ।
कार्यकारणभावोऽत्र वाक्यवैशिष्ट्यबोधितः ॥१३॥
शैवानां चेत् पुनर्जन्म सा हानिर्गिरिजापतेः ।
अभिधेयस्य वैशिष्ट्याद् भाति कैवल्यदातृता ॥१४॥
एकाकिना मया काशी गन्तुं शक्या कथं द्विजाः ।
तदियं सहकारेच्छा सन्निधेरत्र गम्यते ॥१५॥
संसारकूपपतनं शम्भुभक्तस्य किं भवेत् ।
अत्र काकुप्रभावेण व्यज्यते मुक्तिदातृता ॥१६॥

शीघ्रमिति । प्रस्तावात् प्रकरणात्, श्रोतृवक्तृबुद्धिस्थं प्रकरणम्,

वन्येषु यादृशी प्रीतिर्वर्तते परमेशितुः ।
उत्तमेष्वपि नास्त्येव ग्रामजेषु तुतादृशी ॥

इति शिवगीतोक्तेरिति भावः ॥११॥

वाटिकायामिति । अत्र वक्तुः शाम्भवस्य वैशिष्ट्यात् शिवपूजार्थं विविक्तरुचिः प्रतीयते ॥१२॥

शिवमिति । अत्र हि तिङन्तवाक्यद्वयवैशिष्ट्यात् सुखे शिवपूजाजन्यत्वं व्यज्यते ॥१३॥

शैवानामिति । केवलस्याद्वितीयस्य भावः कैवल्यं निःश्रेयसम्, तद्दातृत्वं पशुपाशमोचकत्वमित्यर्थः ॥१४॥

एकाकिनेति । सन्निधेर्जिगमिषूणां तेषां सहकारेच्छा ॥१५॥

संसारेति । अत्र किंशब्दे काकुर्बोध्या ॥१६॥

मुमुक्षो भज भूतेशं संसारे मा मनः कुरु ।
मुक्तिदातृत्वमत्रापि भाति बोद्धव्यपाटवात् ॥१७॥

वाच्यमूला व्यञ्जनैषा लक्षणा प्राक् प्रदर्शिता ।
उदाहृतेषु दूरार्थभाने व्यङ्ग्यगताप्यसौ ॥१८॥

त्रिविधा वृत्तिरेकैव वैलक्षण्येऽपि वस्तुतः ।
इत्याहुः शाब्दिकास्तेषां भिन्नत्वे गौरवाद्भयम् ॥१९॥

नित्यं निवासनिरतौ गङ्गायां झषतापसौ ।
हिंसकाहिंसकौ दृष्टौ प्रकृतिर्हि बलीयसी ॥२०॥

गङ्गायां वासिनौ नित्यं वैसारिणमहाद्रुमौ ।
न विमुक्तौ जडतया प्रकृतिर्हि सुधीत्वदा ॥२१॥

अत्र स्रोतसि तीरे च पावनत्वे च वर्तते ।
शक्तिभक्तिव्यक्तियोगाद् गङ्गाशब्दः सहैव यत् ॥२२॥

मुमुक्षो इति । बोद्धव्यपाटवात् संबोध्यवैशिष्ट्यादित्यर्थः ॥१७॥

वाच्यमूलेति । एषा उक्तप्रकारा व्यञ्जना वाच्यार्थमूला लक्ष्यगा लक्षणीयार्थगता प्रोक्तलक्षणानिरूपणे प्रदर्शिता लक्षणा प्रयोजनमस्य तदेकगम्यत्वादिति भावः । उदाहृतेषु वाक्येषु दूरतोऽर्थभाने सति एकस्मादर्थादर्थान्तरं ततोऽप्यर्थान्तरमेवंविधे भाने सतीत्यर्थः । व्यङ्ग्यगता व्यङ्ग्यमूलाऽप्यसौ व्यञ्जना वेदितव्या ॥१८॥

त्रिविधेति । वैलक्षण्येऽपि परस्परविलक्षणत्वेऽपीत्यर्थः । भिन्नत्वेऽनेकवृत्तिस्वीकारे ॥१९॥

तस्योदाहरणमाह—नित्यमिति । अत्र गङ्गापदेन प्रवाहतीरयोर्युगपदुपस्थित्या न वृत्तिभेद इति भावः ॥२०॥

गङ्गायामिति । वैसारिणो मत्स्यः,

मत्स्यो मीनः पृथुरोमा झषो वैसारिणोऽण्डजः ।
सञ्चारी स्थिरजिह्व आत्माशी स्वकुलक्षयः ॥ [१३४३ श्लो०]

इति हैमः । जडतया शीतलतया च प्रकृतिरेव सुधीत्वदा सङ्गतिस्तु न तथेति भावः । अत्रापि गङ्गाशब्दः पूर्ववत् ॥२१॥

अत्रेति । शक्तियोगात् स्रोतसि भक्तियोगात्तीरे व्यक्तियोगात् पावनत्वे चेत्यर्थः ॥२२॥

अत्र तन्त्रेण वावृत्त्या सहानेकार्थबोधकः ।
गङ्गाशब्दस्ततो वृत्तेरभेदो नैव सिद्ध्यति ॥२३॥
इत्याहुरपरे भिन्ना भेदक्लृप्तौ हि गौरवम् ।
व्यवहारात् कार्यतश्च भेदो हि दुरपह्नवः ॥२४॥
अथाभिधा लक्षणा च वृत्तिरस्तु द्विधैव यत् ।
आद्यायां वा द्वितीयायां व्यञ्जनान्तर्भविष्यति ॥२५॥
दीर्घदीर्घाभिधा व्यङ्ग्यानर्थान् बोधयितुं क्षमा ।
यत्परन्यायमाश्रित्य व्यङ्ग्यार्थस्यापि वाच्यता ॥२६॥
अथवा लक्षणा व्यङ्ग्यं प्रत्याययतु केवला ।
उभे वा स्वस्वविषये न शक्यं कोविदैरिदम् ॥२७॥
सकृदुच्चरितन्यायाद्वाच्यार्थे विरताभिधा ।
व्यङ्ग्योपपादनेऽशक्ता दीर्घदीर्घा न सा ततः ॥२८॥

अत्रेति । सकृदुच्चरितमनेकार्थोपकारकं तन्त्रमिति तन्त्रावृत्त्योर्युगपदनेकार्थबोधकत्वेन वैयाकरणैः स्वीकृतत्वादिति भावः । ततो वृत्तेरभेदो नैव सिद्ध्यति । भेदस्तु व्यक्त एवेति भावः ॥२३॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण, अपरे आलङ्कारिका आहुः, हि यस्माद् भिन्नायास्तस्या अभेदकल्पने गौरवं भवति । व्यवहाराद् अभिधालक्षणाव्यञ्जनाशब्दैर्व्यवहृतत्वात् कार्यतः प्रातिस्विकार्थबोधनलक्षणाद् भेदो दुरपह्नवो निह्नोतुमशक्य इत्यर्थः ॥२४॥

मतान्तरमाह—अथेति । व्यञ्जनायाः शक्तौ भक्तौ वान्तर्भावोऽस्तु, तथा सति लाघवं स्यादिति भावः ॥२५॥

अभिधायामन्तर्भावं दर्शयति—दीर्घेति । दीर्घदीर्घेति अतिशयार्थे द्विर्भावः । यत्परेति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थस्तेन व्यङ्ग्यार्थोऽपि वाच्यार्थ एव ॥२६॥

लक्षणायामन्तर्भावमाह—अथवेति । प्रत्याययतु बोधयतु उभे वाच्यं व्यङ्ग्यं (च) प्रत्याययतामित्यर्थवशाद्वचनपरिणामः ॥२७॥

उक्तार्थे हेतुं दर्शयति—सकृदिति । सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयति, शब्दबुद्धिकर्मणां

यत्परन्यायपक्षे च शब्दार्थत्वं विधीयते ।
तात्पर्येण न वाच्यत्वं ततो व्यङ्ग्यत्वमस्तु तत् ॥२९॥
पौर्वापर्यादिभिर्भेदैर्व्यक्तिः शक्तेर्विलक्षणा ।
तत्रान्तर्भवितुं नार्हा धिया सम्यक् परीक्ष्यते ॥३०॥
शक्तिः पूर्वापरा व्यक्तिः शक्तिर्बोधस्य कारणम् ।
चमत्कारस्य च व्यक्तिः शक्तिः शब्दाश्रया परा ॥३१॥
व्यक्तिर्नानाश्रया शक्तिरेकार्था व्यक्तिरन्यथा ।
शास्त्रगम्या भवेच्छक्तिः प्रज्ञागम्या परा मता ॥३२॥
सर्वाधिकारिका शक्तिर्व्यक्तिः सुध्यधिकारिका ।
एवं परीक्षितेऽत्यन्तं व्यक्तिः शक्तेर्विलक्षणा ॥३३॥
सम्बन्धनियतत्वेन लक्षणा तां न निर्वहेत् ।
यतः सा नार्थधारायां युगपद् वर्तितुं क्षमा ॥३४॥

विरम्य व्यापाराभावादिति न्यायाद् वाच्यार्थमात्रविरामं प्राप्ता अभिधाव्यङ्ग्यार्थबोधनेऽसमर्था भवति, ततो दीर्घदीर्घा लक्ष्यव्यङ्ग्यप्रत्यायनसमर्था न भवतीत्यर्थः ॥२८॥

यत्पर इति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति मतेऽपि तात्पर्यविषयीभूतस्यार्थस्य व्यङ्ग्य(त्व)-मेव विधीयते, न तु वाच्यत्वमित्यर्थः ॥२९॥

पौर्वापर्येति । शक्तेः पूर्वत्वं तदनन्तरभावित्वाद् व्यञ्जनाया अपरत्वम्, शक्तेरेकार्थबोधकत्वं व्यञ्जनायाश्च गतोऽस्तमर्क इत्यादौ युगपदनेकार्थबोधकत्वम्, शक्तेः शब्दमात्राश्रयत्वं व्यञ्जनाया-स्तदर्थाश्रयत्वमपीत्येवंविधैर्विशेषैर्व्यञ्जनायाः शक्तावन्तर्भावो न युज्यत इत्यर्थः ॥३०॥

शक्तिरिति ॥३१॥

व्यक्तिरिति ॥३२॥

सर्वेति । सर्वाधिकारिका सर्वगम्या, व्यक्तिस्तु सुधीबोध्यैव ॥३३॥

व्यक्तेर्लक्षणायामन्तर्भावो न भवतीत्याह—सम्बन्धेति । लक्षणायाः शक्यसम्बन्धावश्यंभावेन व्यञ्जनायाश्चातथात्वादिति भावः, यतः सा लक्षणा युगपदर्थधारायां 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादावने-कार्थपरम्परायां युगपद् भवितुमशक्ता ॥३४॥

न गतार्थानुमानेन व्यञ्जना व्याप्त्ययोगतः ।
शब्दप्रमाणनिष्ठा तु व्यक्तिर्वृत्तिर्विलक्षणा ॥३५॥
एवं प्रदर्शितास्तिस्रः पदानामेव वृत्तयः ।
तासां प्रयोगेऽङ्गीकारात् प्राग्विभक्त्युदयात् तु न ॥३६॥
विभक्त्यनुदयेऽर्थेषु संकेतस्तु न वार्यते ।
शब्दस्य द्विविधस्यापि नामधातुप्रभेदतः ॥३७॥
सत्तायामे[व] संकेतो नाम्नो धातोश्च दर्शितः ।
अद्वैतवादिभिः सैव जात्यादित्वेन संमता ॥३८॥
विभक्तेरुदये सैव प्रयुक्तेन निरूप्यते ।
नाम्ना वा धातुना वापि वर्णिताभिस्तु वृत्तिभिः ॥३९॥
सा सत्तैव परं ब्रह्म शब्दो ब्रह्म परं स्मृतम् ।
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इति श्रुत्यनुशासनम् ॥४०॥

व्यञ्जनाया अनुमानप्रमाणेऽन्तर्भावो न भवतीत्याह—नेति । व्यङ्ग्यव्यञ्जनयोः साहचर्यनियमाभावादनुमानप्रमाणेन सकलव्यङ्ग्यप्रत्यायनासम्भवादित्यर्थः । फलितार्थमाह—शब्द इति । व्याप्त्ययोगतः (साहचर्यनियमो व्याप्तिः) ॥३५॥

एवमिति । पदानामिति । न तु प्रातिपदिकानां धातूनां चेति भावः ॥३६॥

विभक्तीति । धातुप्रातिपदिकयोः संकेतमात्रसत्त्वे [विभक्त्युदये सति व्यापारोदयादिति भावः । यद्यपि धातूनां लाक्षणिकार्थसम्भवोऽप्यस्ति, तथापि विभक्त्युदयात् प्राक्तत्प्रतीतेरभावान्न विरोधः ॥३७॥

वेदोसिमिते [वेदान्तिमते] विशेषमाह—सत्तायामिति । तस्या एव जात्यादिरूपत्वादिति भावः ॥३८॥

विभक्तेरिति । सैव सत्तैवेत्यर्थः ॥३९॥

सेति । सार्थत्रयरूपेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥इति ॥४०॥

शब्दब्रह्मविचारेण परं ब्रह्मावगम्यते ।
शब्दवृत्तिविचारोऽयं कृतस्तेऽस्माच्छिवप्रदः ॥४१॥

शिवस्य भक्त्या समवाप्तसिद्धि-
धीनीरधी रामजिभट्ट आसीत् ।
तत्सूनुनाशाधरभट्टनाम्ना
ग्रन्थः कृतोऽयं सुधियां मुदेऽस्तु ॥४२॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणरामजिभट्टात्मजाशाधरभट्टविरचिते कोविदानन्दे व्यक्तिनिर्णये तृतीयः परिच्छेदः ॥

शब्दब्रह्मेति । शिवप्रदः कल्याणदायकः, यथाह भगवान् भाष्यकारः—"एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति" (इति) ॥४१॥

शिवस्येति । अन्ते शिवशब्दो मङ्गलार्थः ॥४२॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणरामजिभट्टात्मजाशाधरभट्टविरचितायां[1] कादम्बिनीसमाख्यायां स्वकृतकोविदानन्दव्याख्यायां व्यञ्जनापरिच्छेदस्तृतीयः ॥

सटीकः कोविदानन्दः समाप्तः ॥

---

१. कादम्बिनी मेघमालेति हैमः । कादम्बिनीव कादम्बिनी । यथा मेघमाला कुत्रचिद् घनीभूता कुत्रचिच्च स्वल्पा तद्वदियमपि श्लोकेष्विति ।

कोविदानन्दस्याकाराद्यनुक्रमेणार्द्धश्लोकानुक्रमणी

०

कोविदानन्दस्य टीकायामुद्धृतानां ग्रन्थाना-
मकाराद्यनुक्रमणी

****

